

Un Decret de Gracià de marcat caràcter eclesiàstic

Gemma ESCAYOLA RIFÀ
Universitat de Barcelona

RESUM

Aquest article pretén ser una primera contextualització del Decret de Gracià, manuscrit número 3, conservat a l'Arxiu Capitular de Tortosa. A dia d'avui, a manca de documentació escrita que pugui esclarir l'origen concret del còdex, l'anàlisi codicològica, iconogràfica i estilística d'aquest ens permet relacionar i reconstruir alguns dels elements dispersos de la seva història, com ara el seu comitent, els seus artistes, la seva possible escola o models d'origen i la seva cronologia.

Actualment, aquest còdex està integrat per dos textos. El cos principal el forma el *Decretum Gratiani* i el text secundari és un fragment de les Decretals de Gregori X. La importància d'aquest Decret rau en la seva rica il·luminació. L'estudi de la seva realització, juntament amb l'anàlisi de les seves imatges, ens dóna la certesa que ens trobem davant d'un treball especialitzat de taller, encarregat per un comitent eclesiàstic. D'altra banda, mentre que l'estil del Decret permet diferenciar clarament dues mans que treballen seguint els models francesos meridionals, a les Decretals l'artista és coneixedor de la tradició estilística italiana.

RESUMEN

Este artículo pretende ser una primera contextualización del Decreto de Graciano, manuscrito número 3, conservado en el Archivo Capitular de Tortosa. A día de hoy, sin documentación escrita que permita esclarecer el origen concreto del dicho código, el análisis codicológico, iconográfico y estilístico de éste nos permite relacionar y reconstruir algunos de los elementos dispersos de su historia como son su comitente, sus artistas, la posible escuela o modelos de origen y su cronología.

Actualmente, este código está integrado por dos textos. El cuerpo principal lo forma el *Decretum Gratiani* y el texto secundario es un fragmento de las Decretales de Gregorio X. La importancia de este Decreto reside en su rica iluminación. El estudio de su realización, juntamente con el análisis de las imágenes, nos da la certeza de que estamos ante un trabajo especializado de taller, encargado por un comitente eclesiástico. Por otra parte, mientras el estilo del Decreto permite diferenciar claramente dos manos que trabajan

siguiendo modelos franco-meridionales, en las *Decretales* el artista es conocedor de la tradición estilística italiana.

ABSTRACT

This article aims to set the context of the *Gratian's Decretum*, manuscript number 3 of the Tortosa Capitular Archive. At present, having no documentary support to clarify the origin of the codex, only a codicological, iconographic and stylistic analysis allows to match and rebuild some of the dispersed elements of its history, such as the identity of its commissioner, authorship, the hypothetical illumination school or originary models followed and also its chronology.

The codex is formed by two texts. The main body contains the *Decretum Gratiani* and the secondary text is a fragment of the *Decretals* of Gregory X. The importance of this decree lies upon its rich illumination. The close examination of its craftsmanship, and also the analysis of the images provides evidence that it's the product of an outstanding specialized workshop, commissioned by an ecclesiastic. On the other hand, while the style of the *Decretum* allows to clearly distinguish between two hands working on the line of the meridional French models, in the *Decretals* the artist is aware of the Italian tradition.

L'article que presento a continuació pretén ser una primera contextualització del Decret de Gracià, manuscrit número 3, conservat a l'Arxiu Capitular de Tortosa. A dia d'avui, a manca de documentació escrita que pugui esclarir l'origen concret del còdex, l'anàlisi codicològica, iconogràfica i estilística d'aquest, ens permet relacionar i reconstruir alguns dels elements dispersos de la seva història, com són el seu comitent, els seus artistes, la seva possible escola o models d'origen i la seva cronologia.

I. Introducció a l'obra jurídica i a la seva composició

El Decret de Gracià és una compilació de dret canònic, realitzada cap al 1140, per Gracià a l'estudi de Bologna. El *Decretum*¹ està format per la juxtaposició de diferents textos antics, tant eclesiàstics com jurídics, en un intent de sintetitzar les diferents fonts dotant-les alhora d'una "nova lectura" més d'acord amb la situació política, social i religiosa de la seva època.

El *Decretum Gratiani* o *Concordia Discordantium Canonum* està estructurat en tres blocs. El primer són les *Distinctiones*, el segon les *Causae* i el tercer el *De Consecratione*. Les *Distinctiones* estan dividides en 101 parts i expliquen les fonts en què es basa el dret canònic i les seves normes fonamentals en referència a l'home, a l'Església i a l'Estat. Les *Causae* estan formades per 36 causes en les quals, a partir d'un exemple pràctic i concret, es vol determinar un comportament judicial. A la causa XXXIII s'insereix el fragment conegut amb el nom de *De Poenitentia*, que és una part del discurs que tracta sobre la confessió, el penediment i la penitència com a mitjà per aconseguir el perdó. Finalment, l'obra conclou amb el *De Consecratione*, on s'explica el paper de l'Església dintre de la societat.

1. El text íntegre del Decret està publicat per l'editorial Friedberg al 1879 i, actualment, s'hi pot accedir a ell a través de la còpia habilitada a Internet, que és la següent: BIBLIOTECA de MÜNICH. http://mdz.bib-bvb.de/digbib/gratian/text/@Generic_BookView. Ed. Friedberg, última consulta: abril 2003 (1875). Un llibre que ofereix un ampli repertori fotogràfic sobre el Decret de Gracià és el corpus de A. MELNIKAS. *The Corpus of the miniatures in the Manuscripts of Decretum Gratiani*. Col. Studia Gratiana, nº XVI, 3 vols, Ed. Roma, 1975. Una breu introducció la presenta E. PIRANI. "La miniatura bolognese nella illustrazione del testo del Decretum Gratiani", *Università degli studi di Bologna. VIII. Centenario del Decretum Gratiani*, a cura del comitato per le onoranze. Aprile, Bologna, 1952, pp 5-14. Per tal d'aprofundir el context històric i religiós en el qual s'escrigué el Decret remeto a la *Mostra di Manoscritti e incunabuli del Decretum Gratiani*. Celebrazione del VIII centenario del Decreto di Graziano. Ed. Biblioteca Universitaria, Bologna, 1952.

II. Recull de notes bibliogràfiques

La bibliografia específica sobre el manuscrit 3 és molt escassa i ens proporciona poques dades sobre el Decret. La notícia més antiga és de Denifle i Chatelain², de finals del segle XIX, i ens serveix per documentar que el volum és de pergamí que mesura 450 x 280mm, és del s. XIV i presenta la glossa de Bartolomé de Brescia. O'Callaghan³ s'encarrega de repetir la mateixa descripció del manuscrit en el seu llibre, afegint que el còdex té 596 folis (tot i mancar una part de l'inici i una del final)⁴, i que ja en aquella època havien estat arrencades un gran nombre d'inicials. La primera novetat l'aporta García⁵ en corregir algunes de les afirmacions de Denifle. García assenyala les tres parts de les quals consta el Decret i fa notar que entre els folis 13-16 hi ha un afegit de la col·lecció de Decretals de Gregori X. A més ens informa que el còdex consta de 24 quaderns de 12 folis, cosa que suma un total de 288 folis, als quals hem d'afegir els 4 de les Decretals, i, per tant el còdex té 292 folis, que mesuren 460 x 290 mm. Finalment, l'autor desmenteix que la font de la glossa sigui Bartolomé de Brescia, tal com havia suggerit Denifle, i segons ell es devia tractar de Guido de Baysio⁶.

Uns anys més tard, Bayerri⁷ reprèn sumàriament la qüestió: canvia les mides dels folis (454 x 290 mm) i descriu el material de l'enquadernació en badana roja. L'aportació de Bohigas⁸ ja és més interessant en fer una aproximació estilística al còdex parlant d'un possible origen català d'aquest, a partir d'una decoració marginal d'estil italià i unes caplletres d'influència francesa, i dóna la referència dels folis que contenen miniatures que són els següents: 13, 93v, 116, 120v, 133, 155v, 170, 176,

2. DENIFLE-CHATELAIN. "Inventarium Codicum manuscritorum Capituli Dertusensis", *Revue des bibliothèques*, sixième année, janvier-fevrier. Ed. Bouillon, París, 1896, pp 1-61, concret.pàg. 3.

3. O'CALLAGHAN. *Los códices de la catedral de Tortosa*, Tortosa, 1897, pàg. 26.

4. El nombre de folis que proposa O'Callaghan (596) està molt allunyat del que el còdex presenta en l'actualitat (292), cosa que ens podria fer pensar que el còdex hagués sofert alguna mena de mutilació. D'altra banda, sembla que el volum ja era incomplet quan el consultaren dits autors, i que la diferència en el nombre de folis és major que la part que manca de text, és a dir, l'inici de les *Distinctiones* i el final del *De Consacratione*. Així, crec que senzillament la diferència numèrica és deguda a un error tipogràfic i no a un estat anterior del còdex, i la diferència en el nombre podria ser a causa del nombre de guardes.

5. GARCÍA O.F.M. "Los manuscritos del Decreto de Graciano en las bibliotecas y archivos de España", *Studia Gratiana*, vol VIII, Ed. Institutum gratianum bononiae, Bolonya, 1962, pp 159-193, concret pàg. 183.

6. Aquest article de García no ha tingut gaire ressò entre els estudiosos i per tant la historiografia encara avui segueix citant com a glossador d'aquest manuscrit Bartolomé de Brescia, tot i que algun autor, com per exemple Bayerri, tenia els seus dubtes.

7. E. BAYERRI BERTOMEU. *Los Códices Medievales de la Catedral de Tortosa*. Ed. Porter-Libros, Barcelona, 1962, pp 393-394.

8. P. BOHIGAS. *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Período Gótico y Renacimiento*. vol. II, 2a part. Ed. Asociación de bibliófilos de Barcelona, Barcelona, 1967, pàg. 180 nº 426.

178, 211, 214, 225v, 240, 242, 266, 266v i 272. Vidal i Devesa⁹, en la seva tesi de catalogació de manuscrits gòtics catalans i valencians, inclou el manuscrit 3 en el grup de progressiva influència italiana entre el 1300 i el 1360 i varia les mesures del volum, 46.2 x 29.2 cm, però no aporta detalls significatius, a excepció de dos fotos del còdex que corresponen a la causa VII i a Gregori X. Finalment, el comentari inclòs en el catàleg de l'exposició *Fidei Speculum*¹⁰ sobre el ms. 3 és molt pobre, s'hi donen unes altres mesures dels folis de pergami i es descriu l'enquadernació.

III. Descripció codicològica del manuscrit

L'estudi codicològic del manuscrit 3 ens informa que es tracta d'un còdex realitzat en un taller especialitzat. En primer lloc, tenim un manuscrit construït de manera perfecta a base de 24 quaderns de 6 bifolis o senions, els quals presenten sempre el reclam¹¹ a l'últim foli. A aquests 24 quaderns, cal afegir-n'hi un de 2 bifolis, de manera que la col·lació actual és la següent: 1⁶, 2², 3-25⁶. La foliació actual del pergami és II+ ...1-12 + 13-16+17-292...+I, és a dir, el còdex és incomplet i té un total de 292 folis dels quals 288 són del Decret de Gracià i 4 són de les Decretals de Gregori X.

El segon indici per parlar d'un còdex de taller són les diferents marques que presenten els quaderns¹². Per exemple, al primer quadern trobem dues marques diferents al marge inferior dret dels reversos. Per exemple en el tercer foli veiem clarament que d'una banda hi ha una marca en vermell que assenyalava b III, i, de l'altra, una marca de tinta que diu III C. A mesura que avancem pàgines, els números creixen sent b IIII, b V, b VI fins al bifoli 6, que és quan es reinicia la construcció dels folis. El fet que en un mateix foli poguem trobar diferents marques significa que aquest ha passat per diferents mans que han tingut la necessitat d'especificar l'ordre dels folis i dels quaderns, cosa que evidentment ens porta a

9. VIDAL i DEVESA. *La primera miniatura gòtica a Catalunya i a València- proposta de classificació*. 3 vols. (I. Text, II documentació, III imatges), tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1998, pàgs. 239, 378 n° 141, 412, fig. 263-264.

10. VVAA. *Fidei Speculum. Art litúrgic de la Diòcesi de Tortosa*, comissària E. LIAÑO MARTÍNEZ (catàleg de l'exposició, març-juliol, Tortosa 2000). Ed. Fundació la Caixa-Bisbat de Tortosa, pàg. 197.

11. Els reclams estan als folis 12v, 16v, 28v, 40v, 52v, 64v, 76v, 88v, 100v, 112v, 124v, 136v, 148v, 160v, 172v, 184v, 196v, 208v, 220v, 232v, 244v, 256v, 268v, 280v i 292v.

12. Per als estudis més coneguts sobre marques de tallers consultar J. DESTREZ. "La pecia dans les manuscrits du Moyen Age", Communication faite à l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, le 3 Août, 1923. Extrait de la *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, t. XIII, 1924, pp 182-197. (Separata pp 1-16). J. DESTREZ. *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIII et du XIV siècle*. Paris, 1935.

pensar que es tracta d'un treball summament especialitzat, i, per aquest motiu, realitzat en un taller força gran.

El cas dels bifolis de les Decretals de Gregori X és diferent perquè en ells es localitza una única marca de taller a l'espai de l'intercolumni inferior en els reversos dels folis, realitzada en vermell i que són línies que posteriorment s'han tatxat, essent I, II, III. Aquesta situació diferent de les marques és important perquè si tenim en compte que a l'Edat Mitjana cal parlar d'un treball seriat realitzat en tallers especialitzats, detalls com aquests ens ajuden a definir i codificar els diferents tallers.

L'enquadernació del manuscrit 3 és moderna i no ens ofereix gaire informació sobre el còdex. Es tracta d'una enquadernació de pasta de cartró folrada amb pell i amb 5 bollons distribuïts als laterals i un al centre. El llom és del mateix material que els costats, al teixell hi té escrit el número 3 i presenta 6 nervis plans. El volum té dos fulls de guarda morats a l'inici i al final, i uns altres del mateix color del pergami a l'inici.

Les mesures aproximades del manuscrit són: 452-459 x 284-289 mm en el foli 1. Aquestes diferències en un mateix foli s'expliquen per la irregularitat del material emprat, la relligadura i l'estat de conservació.

El còdex presenta tres tipologies diferents de lletres decorades que són les caplletres historiades, les inicials decorades del Decret i les de la glossa; cada una té les seves pròpies característiques.

Les caplletres historiades ocupen 9 línies del text (a excepció de la causa V, que té un altre format) i estan formades per quatre parts: un marc extern, un marc intern, la lletra i l'interior de la inicial. Generalment, la caplletra sobrepasa del marc imposat. El marc exterior sol variar de color i en alguns casos no existeix, mentre que el marc interior de la caplletra presenta dues úniques solucions que són el grana o el blau i són decorats amb filigrana blanca i besants d'or. La inicial sol ser de color rosa o blava, invertint els colors del marc intern, i alhora també té una decoració interna a base de filigrana blanca que crea formes geomètriques o vegetals. Finalment, l'interior de la inicial és daurat a totes les causes, amb l'excepció del *De Poenitentia*, i en algunes presenta un arc gòtic i/o rebaixat per tal de jerarquitzar els personatges.

El tractat *De Poenitentia* és un cas diferent respecte a les altres causes de les quals en tenim constància, perquè es tracta d'una miniatura i no d'una caplletra miniada. La il·lustració està emmarcada seguint el contrast de

colors (grana-blau) i dividida en tres parts, la central manté el fons d'or mentre que les laterals presenten uns dissenys quadriculats amb creus roges i blanques sobre un to blau o grana.

Les caplletres historiades solen presentar antenes vegetals amb angulacions força marcades, pròximes a l'àmbit francès, amb fulles molt arrodonides i estilitzades. En alguns casos, les antenes s'acompanyen de decoració marginal fantàstica com en la causa II, la causa V, la causa XI, la causa XV, la causa XXVIII, la causa XXXIII o la causa XXXV (ocells amb cap d'home, ocells amb caps d'animals, etc). Els seus colors varien del rosa pàl·lid, a blau saturat, blau, verd, grana i taronja.

Les inicials decorades del Decret ocupen 4 línies de text, presenten diferents modalitats, però generalment es tracta de caplletres vegetals que s'inspiren en les inicials dels còdexs italians, amb fulles àmplies i arrodonides, que ocupen tot l'espai de la inicial i realitzades amb una gamma cromàtica suau amb tons blaus clars/ foscos, granes, liles clars, rosès, taronges, algun daurat...En algunes ocasions hi ha inicials habitades amb caps humans o animals.

La tercera tipologia d'inicials són les inicials decorades de la glossa. Aquestes ocupen dues línies de text i sempre tenen dues antenes d'una única fulla de forma arrodonida, la lletra sol ser daurada i l'única decoració existent és a base de filigrana blanca. La gamma cromàtica és força repetitiva i utilitza el rosa, el blau, el verd i el taronja-vermell. L'execució d'aquestes lletres és de pitjor qualitat que les altres dues.

Com ja he exposat a l'inici de l'article, el Decret de Gracià es caracteritza per la seva profusió de miniatures, normalment unes 39 il·lustracions. En el cas del manuscrit 3 s'han conservat intactes només 15 miniatures, que corresponen 14 a les causes i 1 al *De Poenitentia*, la resta de les caplletres han estat arrencades¹³. A més d'aquestes inicials cal assenyalar la

13. Sobre les causes sostretes cal dir que ja Denifle i Chatelein en el seu catàleg especificaven aquesta manca d'il·lustracions, tot i que no en fixaven el nombre. Bohigas, l'any 1967, a l'hora de descriure el còdex, cita els folis 13 i 176 com a folis a on hi ha caplletres miniades. A l'actualitat el foli 13 està incomplet i la caplletra del foli 176 ha estat retallada. Als anys 60 Anthony Melnikas, estudiós de manuscrits del Decret de Gracià, féu una estada a l'Arxiu Capitular de Tortosa, entre d'altres. Segons la premsa escrita, en aquest arxiu Melnikas robà una sèrie de miniatures del manuscrit 239 i del ms. 3. Tot i que els diaris afirmen que les miniatures es tornaren a la Seu de Tortosa, actualment no es coneix el seu emplaçament, ja que no han estat reintegrades als dits manuscrits i d'altra banda als arxivers (Manuel García Sancho, Salvador Ballester) no els consta de tenir les dites imatges. Les imatges del manuscrit 3 han estat arrencades amb l'excepció de la del foli 176, que presenta un tall perfecte i que és la que em fa suposar que robà Melnikas. Sobre aquesta qüestió remeto als diaris: "Un profesor americano se inculpa de robos en la Biblioteca Vaticana, Toledo y Tortosa". *La Vanguardia*, 15 agosto 1996, pàg. 26; "L'autor d'un robatori a l'arxiu de la

miniatura conservada parcialment del foli 13 (figura 1). Les causes que conserven la caplletra historiada són les següents: causa II(foli 93v), causa V(foli 116), causa VII(foli 120v), causa XI(foli 133), causa XV(foli 155v), causa XVII(foli 170), causa XXI(foli 178), causa XXV(foli 211), causa XXVI(foli 214), causa XXVIII(foli 225v), causa XXXIII(foli 240), *De Poenitentia*(foli 242), causa XXXIV(foli 266), causa XXXV(foli 266v)¹⁴ causa XXXVI(foli 272).

IV. Lectura iconogràfica del Decret

A continuació presento les causes de les quals se'ns han conservades les caplletres historiades, explicant la seva temàtica¹⁵ i definint breument l'escena representada, per després poder arribar a unes conclusions generals.

La causa II, (*Quidam episcopus de lapsu carnis a laico...*) explica el procés canònic a seguir quan un bisbe és acusat per part d'un laic o bé d'un altre eclesiàstic. El cas concret que exposa Gracià és la calúnia que rep un bisbe per part d'un laic, que el culpa d'haver comès pecat carnal. El manuscrit 3 il·lustra la causa a partir d'una inicial historiada (Q) al foli 93v en la qual es representa l'escena de l'acusació. Al centre de la caplletra hi ha un bisbe que escolta les explicacions d'un altre eclesiàstic mentre que el bisbe implicat, situat a l'esquerra de la inicial, sembla no voler escoltar l'acusació/ o no estar-hi d'acord, per la qual cosa es gira d'esquena. En aquest cas la denúncia la realitza un eclesiàstic (com ens permet apreciar la tonsura) i no un laic, tal i com especifica l'exemple de Gracià. Aquesta petita variant no apareix en els altres Decrets de Gracià conservats a Tortosa, que segueixen el text literalment en aquest aspecte.

La causa V, (*In infamiam cuiusdam episcopi cartula...*) (figura 2) tracta de la possibilitat que alguna persona hagi difamat el nom d'un bisbe i ho hagi fet a través d'una acusació clandestina. Al problema enunciat s'afegeix la dificultat del dit bisbe d'assistir personalment al judici, raó per la qual confia una carta a un advocat. El bisbe que és condemnat demana un segon judici, del qual en sortirà vencedor. El manuscrit 3 inicia la causa amb la caplletra historiada (I) al foli 116. A la inicial, hi ha

Catedral de Tortosa confessa als EEUU", *L'Ebre*, 23 agost 1996, pàg. 8; "El Bisbat recupera els fragments del Còdex de Gracià, sostrets de la Biblioteca del Capítol", *La Veu del Baix Ebre*, 31 octubre, 1997, pàg. 11.

14. La causa XXXV està situada al foli 266v, però al manuscrit està escrit com el foli 266bis, tot i que no es tracta de cap foli repetit, sinó del vers del foli 266.

15. Per a la temàtica remeto a MELNIKAS, op cit (1975).

representats tres bisbes, un dels quals té més poder i està actuant de jutge, l'altre que és l'acusat i el calumniador que s'ha de pressuposar és el tercer religiós.

En la setena causa, (*Quidam longa invalidudine gravatus episcopus altium...*) (figura 3) s'exposa el dubte sobre si un bisbe pot ser reemplaçat, temporalment, en el seu càrrec. L'exemple que cita Gracià tracta d'un bisbe que davant d'una malaltia llarga demana al Papa que cedeixi la seva posició a un altre religiós. Quan el dit bisbe recupera la salut inicia accions legals contra el seu successor per tal de recuperar la seva antiga Seu. L'incipit de la causa setena en el manuscrit 3 és (*L*)*onga invalidudine...* i es troba en el foli 120v. Els personatges que integren l'escena són tres. D'una banda hi ha el bisbe malalt que està encara al llit, però que sembla que ha recuperat la seva salut, i al seu costat hi ha un altre bisbe que està discutint amb un superior.

En l'onzena causa, (*C*)*lericus adversus clericum questionem de prediis...* (figura 4) Gracià se centra en les possibles discussions entre religiosos, concretament, en el cas d'un clergue que demana un altre davant un tribunal seclar. El jurat dóna la raó al demandant, però quan el bisbe s'assabenta del cas, anul·la la sentència civil i dóna el seu favor a l'acusat, destituint l'altre religiós del seu càrrec. Al manuscrit 3 la causa XI està il·lustrada amb una inicial historiada al foli 133. En ella es representen els dos religiosos apel·lant a un jutge eclesiàstic.

La quinzena causa, (*C*)*lericus quidam crimine carnis lapsus esse perhibetur ante...*, explica els mètodes que poden emprar els religiosos superiors per tal de fer confessar als clergues les seves faltes. El fet en qüestió tracta d'un clergue que ha comès pecat carnal, abans de ser nomenat sacerdot. Després de la seva ordenació assassina un home i és denunciat per la dona amb qui ha pecat. Al judici el capellà es declara no culpable. El seu superior el tortura fins que aconsegueix treure-li la veritat. El manuscrit 3 en la quinzena causa, foli 155v, modifica l'incipit del text escrivent: (*Q*)*uidam presbiterum crimine...* La il·luminació està a l'interior de la caplletra i representa l'escena del judici, en particular, el moment en el qual dos personatges masculins acusen al sacerdot de l'homicidi.

En la causa XVII, (*Q*)*uidam presbiter infirmitate gravatus fieri se velle...* s'exposa el cas d'un capellà que en trobar-se malalt decideix fer-se monjo i donar la seva església i el seu benefici a una abadia. Un cop recuperat de la convalescència el clergue pretén recuperar els drets sobre

les seves antigues pertinences. Al manuscrit 3 la caplletra il·luminada és al foli 170, l'*incipit* d'aquesta causa ha estat modificat i és el següent: *(Q)uidam episcopus infirmitate...* A la miniatura es mostra el moment en el qual el malalt, encara al llit, està rebent l'hàbit de monjo per part d'un altre germà.

En la causa XXI, *(A)rchipresbiter cuiusdam ecclesiae preposituram alterius accepit...* Gracià presenta el següent problema: un arqueprevere pren sota el seu càrrec una segona església sense deixar la seva pròpia. A més l'arqueprevere assumeix la protecció d'alguns negocis seglars. Un bisbe l'amonesta per la seva ostentació, però ell busca refugi en un jutge civil. El manuscrit 3 té la seva corresponent caplletra il·luminada al foli 178. En la inicial es representa un bisbe que amenaça amb un bastó un personatge laic que, al seu torn, és acompanyat per un jutge civil.

La causa XXV, *(S)ancta Romana ecclesia quandam baptismalem...* tracta sobre les taxes que les parròquies poden imposar als civils amb el consentiment del Papat, d'acord amb el nou sistema feudal que s'estava implantant en aquella època. El problema se centra en la diferència de privilegis als quals tenen dret, dins d'una mateixa diòcesi, els monestirs i les parròquies. El manuscrit 3 té una caplletra historiada en el foli 211. La il·lustració mostra el Papa al centre de l'escena, amb el braç religiós a la seva dreta i el laic a la seva esquerra, formats respectivament per grups de dos persones.

En la causa XXVI, *(Q)uidam sacerdos sortilegus esse et divinus convincitur...* s'exposa el cas d'un capellà declarat culpable d'usar la màgia i l'endevinació que, finalment, és excomunicat pel bisbe en no deixar d'emprar els seus mètodes, considerats herètics. Al llit de mort el capellà se'n penedeix i un altre clergue el perdona sense haver comptat abans amb l'aprovació d'un bisbe, motiu pel qual haurà d'acomplir una pena. El manuscrit 3 presenta un *incipit* lleugerament diferent: *(Q)uidam episcopus sacerdos...* i es troba a l'inici foli 214. La caplletra il·luminada presenta al centre de l'escena un bisbe, que està flanquejat per dos religiosos.

En la causa XXVIII, *(Q)uidam infidelis in coniugo positus ad fidem conversus est...* es qüestiona si un convers pot esdevenir cristià, tot i que la seva dona es negui a canviar de religió i si un convers, amb el temps, pot arribar a ser bisbe. El manuscrit 3 té una inicial miniada al foli 225v. A la il·lustració es veu un clergue que agafa les mans a un laic, probablement el convers, mentre que a l'esquerra de la caplletra es representa la dona herètica.

En la causa XXXIII, (*Quidam vir maleficiis impeditus uxori suae debitum...*) es debat sobre l'adulteri. Un home, per raons de bruixeria, no manté relacions sexuals amb la seva esposa i per aquest motiu la muller té un amant. Un cop la dona se separa i es casa amb l'amant, resulta que el segon marit decideix de fer el vot de castedat. El manuscrit 3 té una caplletra historiada en el foli 240. La inicial es distribueix a partir de la figura central del jutge que té als seus laterals un home i una dona. En aquest cas en particular, a partir de la imatge, no podem llegir si es tracta del judici contra el primer o el segon marit.

El tractat anomenat *De Poenitentia* (figura 5) fa referència a la penitència com a mètode per a expiar els pecats, concretament es planteja la qüestió sobre si a una dona adúltera a, través de la confessió privada amb Déu, se li poden perdonar les seves culpes, tenint en compte que el marit no aconsegueix el seu deure marital. El manuscrit 3 presenta una il·lustració a l'inici del tractat al foli 242. L'escena es distribueix en tres espais sota arcuacions, el central és ocupat per un bisbe assegut en un tron, als laterals hi ha representats uns altres dos bisbes.

La causa XXXIV, (*Quidam vir in captivitatem ductus est;*) (figura 6) explica el cas d'un home que és capturat. La seva dona, creient-lo mort, es casa amb un altre senyor. Després d'un temps, el primer marit torna a casa i vol que la seva esposa visqui amb ell un altre cop. El manuscrit 3 presenta una caplletra historiada al foli 266. En la inicial es representa el moment en el qual el captiu apel·la a un jutge eclesiàstic per poder tornar a convida amb la seva muller. L'empresonat és fàcilment reconeixible perquè duu barba i un gran barret a l'espatlla que recorda els barrets dels pelegrins.

La causa XXXV, (*Quidam mortua uxore sua aliam sibi matrimonio copulavit*), exposa directament el problema de l'alt grau de consanguinitat quan els esposos, tot i ser-ne conscients, decideixen casar-se i tenir fills. El manuscrit 3 té una caplletra historiada al foli 266v. La inicial mostra la figura del jutge eclesiàstic, al centre, flanquejat per dos figures masculines. D'una banda un clergue, que seria l'acusador, i de l'altra un personatge civil.

En la causa XXXVI, (*Filiam cuiusdam patre ignorante quidam muneribus illexit...*) Gracià planteja si és lícit casar una parella amb el Sagrament del matrimoni quan aquesta ja ha mantingut relacions sexuals abans de les esposalles. La història explica que un jove, a través de regals, convida una noia a sopar amb el desconeixement per part de la

família de la noia. Després de l'àpat, els joves mantenen relacions sexuals. Els pares de l'adolescent, en assabentar-se'n, els obliguen a casar-se. El manuscrit 3 presenta una caplletra historiada al foli 272. La inicial escenifica el moment en el qual el pare, coneixedor dels fets ocorreguts, porta la seva filla a casa del jove perquè la prengui per muller.

A nivell formal, en la majoria de les caplletres, destaca la disposició jeràrquica dels personatges i la simetria respecte a l'eix central de l'escena. De les quinze miniatures que han sobreviscut del Decret de Gracià deu presenten una figura central, que sol ser un bisbe, que en molt casos està representat en majors proporcions i assegut en un setial. En les il·lustracions en que apareix el jutge eclesiàstic, s'ha optat per l'ús d'elements arquitectònics per remarcar la importància del personatge, concretament, a partir de l'arc trilobulat, que permet que la figura central tingui una major altitud i amplitud, cosa que crea alhora un esquema compositiu simètric (figura 4).

Després d'haver realitzat aquesta anàlisi podem dir que una de les característiques que es repeteixen al llarg del manuscrit 3 és la importància que adquireix l'Església en les diferents causes tant a nivell formal com icono-gràfic. Mentre Gracià en alguna de les causes cita explícitament el personatge d'un laic, el manuscrit 3 canvia el text "original" per substituir la figura del seclar per un religiós. Altres vegades modifica el personatge d'un religiós o un capellà per un càrrec eclesiàstic superior com és un bisbe. Això ens duu a pensar que es tracta d'una còpia del Decret de Gracià feta *ad expresso* per a un comitent eclesiàstic i no laic. Per exemple, si comparem el manuscrit 3 amb el manuscrit 239, un Decret de Gracià, i amb el manuscrit 65, un còdex miscel·lani que conté el comentari al Decret de Gracià, conservats al mateix Arxiu Capitular de Tortosa¹⁶ ens adonem de les particularitats que s'han esmentat en aquest punt.

El manuscrit 239¹⁷ està realitzat en pergamí, té 417 folis, formats per 35 quaderns (majoritàriament senions) i dos bifolis afegits a l'inici. La

16. A l'Arxiu Capitular de Tortosa es conserven 4 còpies del *Decretum Gratiani* amb glossa conegudes amb les signatures ms 3, ms 70, ms, 239 i ms 240. A més cal tenir en compte un altre còdex, el ms 65, que és un comentari al Decret de Gracià. El més antic és el ms 240, datat per la historiografia d'inicis del s.XIII, es conserva fins a la Causa XV i presenta un total de 12 miniatures. Una còpia posterior del text del ms 240 és la del ms 70. El dit còdex, ms 70, està realitzat en paper cartolina i no té indicacions d'il·luminació. Per motius de cronologia i/o manca d'il·luminació centro la breu comparació iconogràfica entre els altres tres manuscrits, ms. 3, ms. 65 i ms. 239.

17. Sobre el manuscrit 239 vaig realitzar un estudi monogràfic presentat en el segon curs de Doctorat anomenat *El manuscrit 239 de l'Arxiu Capitular de Tortosa*, tutelat per la doctora Rosa Alcoy, de la Universitat de Barcelona, 2002 (sense publicar). La bibliografia recollida en el dit treball és la següent:

decoració del còdex se centra en les miniatures i en les caplletres figurades que es troben a l'inici del Decret, en cada una de les causes, i en el *De Consecratione*, sumant un total de 38 imatges¹⁸.

El manuscrit 65¹⁹ és un còdex miscel·lani en el qual hi ha el Decret de Gracià. El còdex és de finals del s. XIII inici del s. XIV, realitzat en pergamí, té 694 folis i té totes les caplletres il·luminades, en nombre de 38²⁰.

Les dues causes que he triat per comparar els tres Decrets són la causa V i la causa XXXIV²¹. La causa V (figura 2) en el manuscrit 239²² està

J. RUBIÓ i BALAGUER. "La Biblioteca del Capítol Catedral de Tortosa", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1913-14*, any V, Ed. Barcelona-Palau de la Diputació, Barcelona, 1915, pp 745-757, concret pàg. 757. J. DOMÍNGUEZ BORDONA. *Manuscritos con pinturas*, 2 vols. Ed. Centro de estudios históricos, Madrid 1933, pàg. 184 fig 599 i pàg. 185, número de catàleg 1808. A. CORDOLIANI a "Inventaire des Manuscrits de Comput Ecclésiastique conservés dans les Bibliothèques de Catalogne", *Hispania Sacra*, vol IV, nº 7, 1951, pp 359-384/ vol V, nº 9, 1952, pp 121-164. Ed. Instituto Enrique Flórez, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona- Madrid, 1951-1952, pàgina concreta 149. BAYERRI BERTOMEU, op cit (1962), pp 393-394. A. GARCÍA O.F.M, op cit (1962), pp 183-184, número 33. P. BOHIGAS, op cit (1967), pàg. 180-181 nº 427. A. MELNIKAS, op cit (1975) La cita de la causa XIII es troba al volum 2, pàgina 434 i és la figura 37; la causa XXXVI és al volum 3, pàgina 1142, figura 41. I. ESCANDELL PROUST. "Decretum Gratiani", dins *Catalunya Medieval* (catàleg de l'exposició, 20 maig-10 agost, Barcelona, 1992). Ed. Generalitat de Catalunya, Departament de cultura-Lunwerg, Barcelona, 1992, pp 272-273, mostra la miniatura de *De Consecratione*. J. MASSIP i FONOLLOSA. "La biblioteca de l'Arxiu Capitular de Tortosa", dins *Catalunya Romànica*, vol XXVI. Ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pp 124-125. VIDAL i DEVESA, op cit (1998), pp. 255-256, figs. 295-296. *Fidei Speculum*. Op cit (2000), pàg. 197. R. ALCOY. "Arts del llibre a Catalunya", dins *Arts del llibre, manuscrits, gravats, cartells*. Col. Art de Catalunya, nº 10. Ed. L'Isard, Barcelona, 2000, pp 60-80, la referència concreta és a les pàgines 75-76, amb dues imatges: una de la causa XIII i l'altra de la causa XVII.

18. Les il·lustracions conservades són les següents: *Distinctiones* (fol 4), causa I (fol 101v), causa II (fol 128), causa III (fol 149v), causa IV (fol 159), causa V (fol 161), causa VI (164), causa VII (fol 167v), causa IX (fol 178v), causa X (fol 182), causa XI (185v), causa XII (fol 199), causa XIII (fol 211), causa XVII (fol 238v), causa XVIII (fol 243), causa XIX (fol 246), causa XXI (fol 250), causa XXII (fol 252), causa XXIV (fol 284), causa XXV (fol 296), causa XXVI (fol 300), causa XXVII (fol 307v), causa XXVIII (fol 316), causa XXIX (fol 320), causa XXX (fol 321v), causa XXXI (fol 325), causa XXXII (fol 327), causa XXXIII (fol 337), causa XXXIV (fol 371), causa XXXV (fol 372), causa XXXXVI (fol 380) i *De Consecratione* (fol 381).

19. DENIFLE-CHATELAIN, op cit (1896), pàg. 13. O'CALLAGHAN, op cit (1897), pàg. 66, BAYERRI i BERTOMEU, op cit (1962), pp. 212-214, VIDAL i DEVESA, op cit (1998), pp 378 nº 142, 414. *Fidei Speculum*, op cit (2000), pàg. 198.

20. Les il·lustracions són les següents: *Distinctiones* (fol 1; retallada), causa I (fol 95v), causa II (fol 110v), causa III (fol 131v), causa IV (fol 140), causa V (fol 142), causa VI (fol 144v), causa VII (fol 148), causa VIII (fol 155), causa IX (fol 158v), causa X (fol 160v), causa XI (fol 164v), causa XII (fol 178), causa XIII (fol 190v), causa XIV (fol 194v), causa XV (fol 198v), causa XVI (fol 203), causa XVII (fol 219v), causa XVIII (fol 227), causa XIX (fol 231), causa XX (fol 232v), causa XXI (fol 234v), causa XXII (fol 236v), causa XXIII (fol 260), causa XXV (fol 266v), causa XXVI (fol 269v), causa XXVII (fol 273), causa XXVIII (fol 279v), causa XXIX (fol 281v), causa XXX (fol 282v), causa XXXI (fol 285), causa XXXII (fol 286), causa XXXIII (fol 292), de *Poenitentia* (fol 294), causa XXXIV (fol 311v), causa XXXV (fol 312), causa XXXVI (fol 315), *De Consecratione* (fol 315v).

21. Personalment, considero que són les dues causes més interessants, la seva tria ha estat deguda en part a les causes que es conserven en cada un dels tres Decrets, i també per la major diferència i curiositat que presenten. Remeto pel seu contingut a l'inici de l'anàlisi iconogràfica d'aquest article.

22. El manuscrit 239 presenta la curiositat de tenir un error textual en l'*incipit* d'aquesta causa. L'*incipit* del text hauria de ser: *In infamiam cuiusdam episcopi cartula...* i en canvi en el manuscrit 239 es llegeix: *cuiusdam episcopi cartula...*, això evidentment ha influït en la disposició de la caplletra, com ja es va exposar en un treball d'investigació anterior, ESCAYOLA, op cit (2002).

dividida en dues escenes. En la primera hi ha dues possibles interpretacions. En primer lloc, hi ha un personatge que es pot tractar del denunciant, que mostra al jutge, o que també podria ser el mediador enviat per l'acusat, que dóna la carta que aquest havia escrit en no poder assistir al judici. En la segona escena, hi ha tres personatges, al centre el jutge eclesiàstic, a la seva esquerra un bisbe amb una carta oberta desplegada, que seria el bisbe acusat, i a la seva dreta un clergue amb una carta tancada, que seria l'acusador. Al comentari del Decret de Gracià, ms 65, ACT, també divideix la il·lustració en dues parts, però les escenes representades són diferents. En aquest cas, a causa de la inicial que és una I, la miniatura està partida per la meitat en sentit horitzontal, creant dos franges. En la primera es veu un laic mostrant l'acusació al jutge, a la segona hi ha el mateix laic que està dictant l'acusació a un escriptent. D'aquesta manera podem veure que tant el Decret 239 com el 65 mostren una major riquesa iconogràfica, ja que presenten dues escenes dintre d'una mateixa causa i, alhora, com el manuscrit 65 introdueix fortament l'element laic. La disposició de les figures en tres quarts es repeteix en els tres manuscrits.

La causa XXXIV (figura 6) també té una gran diversitat iconogràfica. En el manuscrit 239, la miniatura representa la unió d'una parella a través del Sagrament del matrimoni. A la festa, hi participen nombrosos convidats, dues dones se situen darrere de l'esposa i dos homes darrere de l'espòs. A l'esquerra de la composició es representa el marit captiu, que mira l'esdeveniment des de la finestra d'una torre. El Comentari del Decret de Gracià, ms 65, mostra el moment en el qual el marit empresonat torna i demana ajuda al jutge. El que resulta curiós en aquesta miniatura és com el captiu ha pres la iconografia de l'eremita, vestit amb pells i amb els cabells i la barba llarga. En aquesta causa el manuscrit 239 té una major qualitat per la complexitat amb la qual tracta l'escena i es diferencia dels altres dos decrets perquè tria l'escena en funció de la primera part del text, mentre que el manuscrit 3 i el 65 escullen el moment final de la qüestió, és a dir, quan torna el marit empresonat. També cal notar que en el manuscrit 65 es manifesta una representació més laica que no pas el manuscrit 3. Si a la caplletra del ms. 65 hi ha representats el bisbe, "l'eremita" i la parella que està abraçada i quasi fent-se un petó, en el ms. 3 sols es presenten el bisbe, la dona i el captiu, en una imatge simètrica i més púdica.

V. Anàlisi estilística del còdex: les seves diferents mans i influències

Des del punt de vista estilístic, cal parlar d'un miniaturista que tot i conèixer la tècnica dibuixística mostra un cert estancament en les formes. Si bé són personatges ben proporcionats entre ells, amb una riquesa de gestos, cal dir que el dibuix tendeix a un excés de línies dures i a la bidimensionalitat de les formes, reforçada per l'ús de l'or. Respecte a l'or, s'ha de dir que en moltes de les miniatures conservades el metall groc tendeix a menjar-se part de la línia de les figures, cosa que duu a suposar que es tracta d'artistes que tot i conèixer i usar aquesta tècnica, no la dominen. Els personatges estan dibuixats amb tonalitats fosques que perfilen totes les línies. Una altra característica és la utilització de tonalitats vermelles per les encarnacions i la boca. En el primer cas es tracta d'una taca suau, no uniforme, que es dóna a les galtes i/o al coll, a l'espai entre l'ull i la cella, i a dalt del front, mentre que la segona taca és tracta d'un petit punt de carmí aplicat als llavis.

Crec que és possible distingir, bastant fàcilment, dues mans que treballen en les il·lustracions. La primera mà, o més destra, treballa en les següents caplletres miniades: causa V (figura 2), VII (figura 3), XVII, XXXVI. Per tant, el segon artista treballa a les causes II, XI (figura 4), XV, XXI, XXV, XXVI, XXVIII, XXXIII, *De Poenitentia* (figura 5), XXXIV (figura 6), XXXV. La primera mà perfila els personatges fins al més mínim detall, tal i com es percep a través dels pentinats o de les mitres. En segon lloc, presenta els seus personatges de perfil, de tres quarts, cosa que ajuda a crear una mínima sensació d'espai entre els personatges. En tercer lloc, hi ha una vivacitat major de les figures que es fa palesa a partir de la seva rica gestualitat i de la creació en la roba de formes més suaus i corbes, que dóna un contrapès a les línies rectes. Finalment, aquest il·luminador té una gamma cromàtica bastant àmplia on trobem el taronja, el carmí, el verd, el rosa, el gris, el negre, el groc i dues tonalitats de blau, una fosca i una altra amb la qual juga amb la gradació cromàtica a partir de la seva barreja amb el blanc, de manera que crea marcades ombres en els vestits dels personatges.

La segona mà realitza les figures de manera més esquemàtica i sovint basades en l'eix de simetria i la jerarquització dels personatges. A més, en alguns d'ells podem apreciar una incorrecta proporció entre les parts del cos. La gamma cromàtica és similar tot i que hi ha alguna variació. El

miniaturista treballa amb els colors taronges, carmins, roses, blau clar, lila-grisos, groc, negre i blau, però sempre d'una manera plana.

Finalment, cal situar l'obra estilísticament dintre d'un context. P. Bohigas assenyalava que podria tractar-se d'un manuscrit d'origen català, perquè mostrava en la decoració marginal la coneixença de la miniatura italiana, i, en les caplletres, les arrels franceses. Un segon punt interessant és la datació del còdex que els diferents autors situen en el s. XIV.

D'acord amb la síntesi exposada per Bohigas, crec que podria tractar-se d'un còdex català perquè és habitual aquesta barreja d'estils en els manuscrits de finals del s. XIII i inicis del s. XIV. Tot i així crec que és agosarat intentar parlar de miniatura catalana en aquest període quan encara resta sense estudiar. El que sí que és visible és que el còdex 3 segueix les pautes de la miniatura francesa de finals del s. XIII, i que, en aquest sentit, és un còdex que repeteix uns esquemes anteriors basats en la simetria, la jerarquia, la manca de tridimensionalitat, tot i que guanya en flexibilitat del dibuix dels personatges, en estilització de les formes i en gamma cromàtica, incorporant-hi algunes novetats com la degradació de colors. Si també tenim en compte la novetat d'incorporar en les caplletres l'estil italià, crec que la datació seria d'inicis del s. XIV²³.

Una última qüestió relativa a la incorporació dels bifolis de Gregori X és que l'actual enquadernació no ens permet saber si els folis varen ser cosits juntament amb el manuscrit o posteriorment. Per aquesta raó i per la miniatura retallada no és possible determinar amb més exactitud l'època a la qual pertany el fragment. El que sí que podem saber és que es tracta d'un fragment del text de Gregori X que és molt rar i que no es va completar. Per tant, això ens ha de fer pensar que la seva inclusió en el Decret té més a veure amb una qüestió estètica que no utilitària i, per tant, ens informa sobre el valor i el favor de què gaudia la miniatura italiana d'arrels bolonyeses. L'escassa resta que s'ha conservat de la il·lustració (figura 1) no permet fer-hi una major aproximació, però sí que ens deixa entreveure que estem davant d'una il·lustració que coneix els models de la denominada segona escola bolonyesa²⁴, marcada fortament

23. Alguns suports per a la datació són R. ALCOY, op cit (2000), pp 60-67. F. AVRIL. "Manuscrits catalans et castillans du milieu du XIII au début du XIV siècle", dins *Manuscrits de la Péninsule Ibérique*. Col. Manuscrits enluminés de la Bibliothèque Nationale. Ed. Bibliothèque Nationale, París, 1982-83, pp 71-88. FALCÓN. *Estudio de los manuscritos iluminados de la Catedral de Tarazona (análisis y catalogación)*. Ed. Diputación General de Aragón- Departamento de Educación y Cultura, Zaragoza, 1995. SCHMITT. "Le Miroir du Canoniste: A Propos d'un Manuscrit du Decret de Gratien de la Walters Art Gallery", *The Journal of the Walters Art Gallery*, vol 49/50, 1991/1992, pp. 67-82.

24. Sobre l'escola bolonyesa remeto a dues publicacions bàsiques a través de les quals consultar la resta de la bibliografia, que són: A. CONTI. *La Miniatura bolognese. Scuole e boteghe 1270-1340*. Ed.

pel bizantinisme, cosa que ens dóna una datació *postquem* de cap al 1280-1290.

Agraïments:

En aquest breu apartat vull agrair, molt especialment, als arxivers de la Catedral de Tortosa, mossèn Manuel Garcia Sancho i a l'actual responsable Salvador Ballester, haver-me facilitat l'estudi del fons de manuscrits de la Catedral.

Alpha Bologna, Bologna, 1981 i VVAA. *Duecento. Forme e colori del Medioevo a Bologna*, a cura di M. MEDICA (catalogo della mostra, 15 aprile-16 luglio 2000, Bologna, Museo Civico Archeologico). Ed. Marsilio, Venezia, 2000. Altres títols importants són: P. D'ANCONA. "L'arte di Oderisi da Gubbio", *Dedalo*, Rassegna d'arte diretta da Ugo Ojetti. Anno II, vol I, Ed. Casa editrice bestetti e tumminelli, Milano-Roma, 1921, pp 89-100. P. D'ANCONA. *La miniatura italiana del X al XVI secolo*. Librairie national d'art et d'histoire. París-Bruxelles, 1925. G. CASTELFRANCO. "Contributi alla storia della miniatura bolognese del '200", *Bologna*, rivista mensile del comune, XXII, 1935, nº 7, pp 11-22. A. CONTI. "Problemi di miniatura bolognese", *Bollettino d'arte*, 1979, pp 1-28. G. FALLANI. "Ricerca sui protagonisti della miniatura dugentesca. Oderisi da Gubbio e Franco Bolognese", *Studi Danteschi*, vol 48, Ed. Sansoni, Florència, 1971, pp 137-151. F. HOSPITAL. "La illustration des livres de droit. Les manuscrits des décrets de Gratien décorés", *Les dossiers de l'archéologie. Enluminure gothique*, nº 16, mai-juin, 1976, pp 8-14. E. PIRANI. "Aspetti della miniatura emiliana dalle origini a tutto il secolo XIV", *Accademie e biblioteche d'Italia*, nº 4-5-6, anno XXIII (6ª n.s), Roma, 1999, pp 247-262. M. SALMI. "La miniatura", dins *Tesori delle Biblioteche d'Italia. Emilia e Romagna*, a cura di D. Fava. Ed. Hoepli, Milano, 1932. VVAA. *Mostra di Manoscritti e incunabili del Decretum Gratiani. Celebrazione del VIII centenario del Decreto di Graziano*. Ed. Biblioteca Universitaria, Bologna, 1952.

Fig. 1. Decretals de Gregori X, ms. 3, A.C.T.
(foto: Gemma Escayola)

Fig. 2. Causa V, ms. 3, A.C.T.
(foto: Gemma Escayola)

Fig. 3. Causa VII, ms. 3,
A.C.T.
(foto: Gemma Escayola)

Fig. 4. Causa XI, ms. 3,
A.C.T.
(foto: Gemma Escayola)

Fig. 5. De Poenitentia, ms. 3, A.C.T. (foto: Gemma Escayola)

Fig. 6. Causa XXXIV,
ms. 3, A.C.T.
(foto: Gemma Escayola)